

تأثیر شکل‌گیری و توسعه زیست‌بوم‌های کارآفرینی در آموزش و توانمندسازی بهره‌برداران بخش کشاورزی

امید جمشیدی^{۱*}، فاطمه شفیعی^۱ و محمد ولی پور حسنلویی^۲

۱. استادیار، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده علوم زراعی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ایران
 ۲. دانشجوی کارشناسی، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده علوم زراعی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ایران
 * نویسنده مسئول: o.jamshidi@sanru.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹

چکیده

زیست‌بوم‌های کارآفرینانه و نوآورانه یکی از راهکارهای توسعه اقتصاد دانش‌بنیان است و شکل‌گیری آنها می‌تواند اثرات مثبت زیادی بر جامعه و ذینفعان آن داشته باشد. از این‌رو، هدف پژوهش حاضر بررسی و تحلیل اثرات شکل‌گیری و توسعه زیست‌بوم‌های کارآفرینی در آموزش و توانمندسازی بهره‌برداران بخش کشاورزی است. این پژوهش از نظر ماهیت کیفی بوده و از ابزار مصاحبه عمیق نیمه‌ساختارمند برای گردآوری داده‌ها استفاده شد. جامعه مورد مطالعه نخبگان و صاحب‌نظران عرصه کارآفرینی بودند که شناخت جامعی نسبت به شرایط کشاورزی کشور داشتند. از این بین، تعداد ۱۱ نفر به صورت نظری انتخاب و داده‌ها تا رسیدن به نقطه اشباع نظری جمع‌آوری شد. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها، تحلیل محتوای کیفی بود که با بهره‌گیری از نرم‌افزار MAXQDA2020 به انجام رسید. نتایج تحقیق نشان داد که در مرحله کدگذاری باز تعداد ۳۲۰ مفهوم اولیه در قالب ۱۴۰ کد (غیر تکراری)، ۳۰ زیرطبقه و هشت طبقه شناسایی شد. بر این اساس، مهم‌ترین مقوله‌های دارای بیشترین تعداد کد استخراج شده از مصاحبه‌ها با پنل متخصصان به ترتیب «تقویت شبکه‌ها و زنجیره‌های کشاورزی»، «توانمندسازی مهارتی-دانشی»، «تسهیل جریان دانش و نوآوری و انتقال فناوری» بودند. همچنین، دسته اثرات «توسعه زیرساختی، نهادی و قانونی»، «بهبود شخصیت کارآفرینانه»، «بهره‌وری اقتصادی»، «تأمین سرمایه فعالیت‌های کارآفرینانه» و «پایداری محیط‌زیستی و فرهنگی-اجتماعی» در اولویت‌های بعدی قرار گرفتند. نتایج بیان می‌کند که برای شکل‌گیری و توسعه زیست‌بوم‌های کارآفرینی اقدامات و حمایت‌های دولتی در کنار برنامه‌ریزی مدون و هماهنگ مورد نیاز است و شکل‌گیری زیست‌بوم‌های کارآفرینی اثربخش و پویا به نوبه خود زمینه را برای توانمندسازی کشاورزان و بهره‌برداران بخش کشاورزی فراهم می‌آورد.

واژه‌های کلیدی: زیست‌بوم، کارآفرینی، کسب و کارهای نوپا، نوآوری، فناوری

مقدمه

طی سال‌های اخیر، تعداد کارآفرینان و کسب و کارهای نوپای جدید با سرعت زیادی در حال گسترش هستند (Audretsch et al., 2019). در سایه این افزایش سریع، تلاش‌های گسترده‌ای برای پیدا کردن مسیرهای کمک به رشد و گسترش شرایط و زمینه‌های بروز کارآفرینی در حال انجام است (Kuratko, 2017) و کارآفرینی نقش مهمی در رشد اقتصادی، نوآوری منطقه‌ای و خلق ثروت دارد (Volkman et al., 2021). اگر چه فعالیت‌های کارآفرینانه از سطح فردی سرچشمه می‌گیرند و به وسیله نگرش‌ها و انگیزه‌ها، مهارت‌ها و ویژگی‌های روان‌شناختی فرد ایجاد می‌شوند، اما فعالیت‌های مذکور در خلاء شکل نمی‌گیرند و تحت تأثیر عوامل زمینه‌ای و بستر محیطی قرار دارند؛ به طوری که این انگیزه‌ها و فعالیت‌های کارآفرینانه از عواملی چون فرهنگی، دولتی، نهادی، محیط کسب و کار و شرایط اقتصاد کلان متأثر می‌شوند که آن‌ها را زیست‌بوم کارآفرینی^۱ می‌نامند (Amolo & Migiro, 2015).

برخی مطالعات حاکی از آن است که مکان‌های جغرافیایی، عوامل اجتماعی-اقتصادی، نهادی و فرهنگی نقش مهمی در فعالیت‌های کارآفرینی دارند و می‌توانند فرصت‌ها و تهدیدهایی را برای بروز و توسعه رفتارهای کارآفرینانه ایجاد کنند؛ به طوری که بسیاری از محققان معتقدند که کارآفرینی حاصل تعامل بین ویژگی‌های فردی کارآفرین و محیط پیرامون آن و نه فقط به عنوان یک فعالیت اقتصادی مطرح است (Stam and Spigel, 2016). رویکرد زیست‌بوم کارآفرینی بر اهمیت شرایط محیطی محلی که در آن کارآفرین ظهور می‌یابد و کسب و کار وی رشد می‌کند،

متمرکز است (The National Women,s Busi-ness Council, 2017; Fredin & Lieden, 2020). زیست‌بوم کارآفرینی به مجموعه عواملی (افراد و سازمان‌ها)، روش‌ها، قوانین، رویداد و ... در یک محدوده جغرافیایی گفته می‌شود که بر فعالیت‌های کارآفرینی و نه صرفاً اشتغال‌زایی در آن منطقه اثر می‌گذارد. هر نهادی که به‌طور بالفعل و یا بالقوه مشوق و حامی کارآفرینی است ذینفع زیست‌بوم کارآفرینی محسوب می‌شود. لازمه تشخیص و طراحی سیاست‌های مناسب برای توسعه کارآفرینی توجه به همه عناصر زیست‌بوم و شیوه تعاملات آن‌ها است؛ به طوری که ضعف در یک نهاد و یا یک زیر سیستم بر عملکرد کلی زیست‌بوم تأثیر می‌گذارد (ولیان و طاهری کلانی، ۱۴۰۰؛ کوثری و سبزه‌پرور، ۱۳۹۹).

هدف زیست‌بوم کارآفرینی رشد اقتصادی و ایجاد اشتغال بوده و بازیگران آن شامل بنگاه‌های دولتی، استارت‌آپ‌ها، مراکز ارائه‌دهنده توسعه کسب و کار، حاکمیت آن نیز بر عهده دولت و مسئولیت آن ارائه منابع از طریق تحریک فضای نهادی است؛ دوره عمر آن بلندمدت و قالب نوآوری این زیست‌بوم تدریجی یا شدید است (ولیان و طاهری کلانی، ۱۴۰۰). همان‌گونه که از تعریف زیست‌بوم کارآفرینی استنباط می‌شود، زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی نیز ایجاد محیطی است که تمام کنشگران و ذی‌نفعان بخش کشاورزی در کنار همدیگر با هم همراه شوند تا به هدف مشترک برسند (Cohen, 2006). بنابراین، ظهور «زیست‌بوم‌های کارآفرینی مذکور» به عنوان راهکاری برای ایجاد محیط‌هایی که منجر به افزایش موفقیت برای راه‌اندازی کسب و کارها و

سرمایه‌گذاری‌های نوپا می‌شوند مورد تأکید قرار گرفته است (Audretsch et al., 2019).

اوتیو^۱ و همکاران (۲۰۱۴) معتقدند ذینفعان زیست‌بوم‌های کارآفرینی، درون بسترهایی از نظام‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی فعالیت می‌کنند. انگیزش، رفتار و عملکرد ذینفعان، موفقیت، شکست، کارآیی و اثربخشی فعالیت‌های کارآفرینی نوآورانه تا حدود زیادی وابسته به ماهیت این بسترها است. کارآفرینی فرآیندی است که با چالش‌های فراوانی همراه است و نیاز به زمان و تلاش زیادی دارد. با این حال، این فرآیند می‌تواند نقش مهمی در رشد و توسعه اقتصادی ایفا کند. تحقیقات نشان داده است که پیدایش و توسعه زیست‌بوم‌های کارآفرینی می‌تواند اثرات متعددی بر جامعه داشته باشد که یکی از آنها تأثیرات اقتصادی است.

کونینگهام^۲ و همکاران (۲۰۱۸) معتقدند که تأثیرات اقتصادی به افزایش پیش‌بینی‌شده در ثروت و رفاه زیست‌بوم‌های کارآفرینی یک منطقه و نحوه تولید و خلق ارزش توسط آنها اشاره دارد. به دلیل تمرکز منطقه‌ای عوامل و منابع محلی و بهره‌برداری کارآفرینانه از آنها، همچنین اثرات تجمعی آن، زیست‌بوم‌های کارآفرینی می‌توانند به پویایی، پایداری و قابلیت‌پذیری یک منطقه یا یک بخش اقتصادی کمک کنند. در نهایت، این زیست‌بوم‌ها مزیت‌های رقابتی و ارزشی برای شرکت‌ها و بخش خصوصی ایجاد می‌کنند و در نتیجه، رشد نوآوری منطقه‌ای را سبب می‌شوند. یکی دیگر از جنبه‌های تأثیرگذار پیدایش و توسعه زیست‌بوم کارآفرینی، مهیاسازی شرایط خلق، توسعه و پذیرش فناوری‌ها و فرایندهای نوآور است. وقتی زیست‌بوم کارآفرینی درست عمل می‌کند، یعنی

تحقق نوآوری و تجاری‌سازی را تسهیل می‌کند، ایده‌ها و اختراعات با سرعت بیشتری مطرح می‌شوند (Audretsch et al., 2019). این ایده‌ها و اختراعات در مسیر خود منجر به ایجاد فناوری‌های موردنیاز بخش‌های مختلف اقتصادی می‌شود. در این بین، برخی از این ایده‌ها و نوآوری‌ها ظرفیت تحول اساسی در محیط‌های کسب و کاری را دارند (Kuratko, 2017).

تسهیل جریان دانش و اطلاعات جنبه دیگری از اثرات پیدایش و توسعه زیست‌بوم کارآفرینی است. زیست‌بوم‌ها، شبکه‌ای در میان طیف وسیعی از بازیگرانی که در زیست‌بوم‌های کارآفرینی حضور دارند را ایجاد می‌کنند (Spigel, 2015). این شبکه‌ها منجر به جریان یافتن دانش و نوآوری شده و به دلیل هم‌زیستی کسب‌وکارهای جدید، شرکت‌های کوچک و متوسط و شرکت‌های بزرگ و همچنین دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی اثرات هم‌افزایی گسترده‌ای بر خلق دانش و انتقال آن خواهند داشت (Kuratko, 2017). تأثیرات زیست‌بوم‌های کارآفرینی، صرفاً به دستاوردهای مالی و اقتصادی محدود نمی‌شود، بلکه دربرگیرنده حیطه وسیعی از اثرات غیرمالی مانند تقویت پیوندهای اجتماعی و ترویج رفاه اجتماعی و حتی افزایش کیفیت زندگی می‌شود. زیست‌بوم‌های کارآفرینی می‌توانند به ایجاد فرصت‌های تعامل و همکاری بین افراد و گروه‌های مختلف کمک کنند (Cunningham et al., 2018). این امر می‌تواند منجر به تقویت پیوندهای اجتماعی، افزایش اعتماد و همکاری و کاهش نابرابری شود. خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی نیازمند فرهنگ

1- Autio
2- Cunningham

ایجاد چنین حجمی از مشاغل در گرو ایجاد و پیدایش زیست‌بوم‌های کارآفرینی اثربخش و پویاست. چنین شرایطی به وضوح ضرورت توجه جامع و مناسب به زمینه و محیط کارآفرینی و کسب و کارهای نوپا در کشور را ایجاد کرده است که به جد در اسناد بالادستی نظام، مثل سیاست‌های علم و فناوری؛ همچنین اقتصاد مقاومتی مورد تأکید قرار گرفته است (میثمی و همکاران، ۱۳۹۶).

نکته قابل توجه دیگر این است که بخش کشاورزی دارای چالش‌های بسیاری است که سهم قابل توجهی از آن‌ها از طریق توانمندسازی فعالان و ذینفعان آن قابل حل است. به همین دلیل بخش کشاورزی یکی از مهم‌ترین حوزه‌های تولیدی است که به خدمات زیست‌بوم‌های کارآفرینی و نوآوری نیاز دارد. ادبیات نظری مربوط به زیست‌بوم‌های کارآفرینی در بخش مذکور بسیار گسترده اما پراکنده هستند و در نقاط مختلف دنیا تعاریف و اثرات متعددی با توجه به ساختار سنی، جمعیتی، فرهنگی و درجه توسعه یافتگی کشورهای مختلف برای آن ارائه شده است و هر کدام از مطالعات انجام شده ابعاد و شاخص‌های مختلفی را مورد بحث قرار داده‌اند؛ به طوری که متأسفانه بیشتر اوقات یک یا دو عنصر زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی بررسی شده است (Overholm, 2015). از سوی دیگر، علی‌رغم تلاش‌هایی که در حوزه‌های مختلف در جهت توسعه کارآفرینی و کسب‌وکار روستایی و کشاورزی می‌شود، اما در عمل، رشد مناسب و پایداری مشاهده نمی‌شود. چرا که کارآفرینان کشاورزی با موانع متعددی که ناشی از نامناسب بودن زیست‌بوم کارآفرینی است، مواجه هستند (مؤمنی هلالی و همکاران، ۱۴۰۰). بنابراین، مسئله اساسی در

مساعد است. جوانان با این فرهنگ بینش، نگرش و گرایش مثبت به کارآفرینی و نوآوری پیدا می‌کنند. این فرهنگ از طریق جریان‌های موجود در زیست‌بوم‌های کارآفرینی منتقل می‌شود (انتظاری، ۱۳۹۷).

زیست‌بوم‌های موفق می‌توانند به ایجاد محصولات و خدمات جدیدی که مورد نیاز جامعه هستند نیز کمک کنند و از این طریق رفاه اجتماعی را نیز بهبود ببخشند. در مجموع، تأثیرات اجتماعی زیست‌بوم کارآفرینی می‌تواند بسیار گسترده و متنوع باشد. این تأثیرات می‌توانند تأثیر مثبتی بر جامعه داشته باشند و به بهبود زندگی افراد در همه سطوح جامعه کمک کنند (Audretsch et al., 2019). در این بین کشاورزی نیز به‌عنوان یکی از بخش‌های کلیدی اقتصاد کشور ایران محسوب می‌شود؛ لذا این بخش به مثابه محوری برای رشد و توسعه اقتصادی کشور به شمار می‌رود. اما با وجود اهمیت و قابلیت‌های فراوانی که در بخش کشاورزی وجود دارد، نرخ بهره‌وری و سهم این بخش در تولید ناخالص داخلی همچنان کم است. بنابراین، بخش مذکور می‌تواند از ابزار کارآفرینی در جهت رشد و توسعه خود بهره‌بردار. توجه به زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی برای دست‌اندرکاران این بخش مسئله‌ای حیاتی است چرا که بر اساس آخرین سرشماری صورت گرفته در کشور، حدود ۷۶۸ هزار جوان دانش‌آموخته بیکار در کشور شناخته شده است که ۳۸ هزار نفر آن‌ها دانش‌آموخته کشاورزی هستند. برای این منظور مطابق با پیش‌بینی‌های انجام شده توسط سازمان برنامه و بودجه در راستای مقابله با معضل بیکاری، لازم است سالانه ۹۵۵ هزار شغل جدید در کشور ایجاد شود (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۹۷).

پژوهش حاضر بررسی و تحلیل اثرات شکل‌گیری و توسعه زیست‌بوم‌های کارآفرینی در آموزش و توانمندسازی بهره‌برداران بخش کشاورزی است. در چنین وضعیتی سؤال اصلی تحقیق این است که شکل‌گیری زیست‌بوم‌های کارآفرینی در آموزش و توانمندسازی بهره‌برداران بخش کشاورزی چه نقشی دارد؟

در ادامه به برخی از مطالعات در خصوص زیست‌بوم‌های کارآفرینی به‌طور کلی و زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی به‌طور اخص که دارای موضوعات مشترک است اشاره شده است. شریعت و همکاران (۱۴۰۲) همسویی ذینفعان نهادی با هدف مهارت‌افزایی، به‌منظور توسعه کارآفرینی پایدار را مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که در رابطه با بازار، کارآفرینان کشاورزی با موانع سیاسی، فنی و اقتصادی روبه‌رو بودند. کیخا و عزتی (۱۴۰۰) عوامل بیرونی از جمله ساختار سنتی حکمرانی، قوانین و نظارت ناکارآمد، نظام مالی کلان ناکارآمد، سیاست‌گذاری غیر مؤثر در آموزش عالی و عوامل درونی از جمله حکمرانی نامناسب داخل دانشگاه، تربیت و آموزش غیر کارآفرین، گسست دانشگاه با صنعت، قوانین و نظارت نامناسب داخل دانشگاه را به‌عنوان بازدارنده‌های توسعه زیست‌بوم کارآفرینی برشمردند. در مطالعه‌ای ابعاد مؤثر بر توسعه زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی بر اساس دیدگاه کارشناسان ترویجی مشخص شد که به‌ترتیب سه عامل قوانین و سیاست‌ها، عامل شناختی- فرهنگی و عامل آموزشی- ترویجی بیشترین تأثیر را در توسعه زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی دارا بودند (عزتی و همکاران، ۱۳۹۹). حسینی‌نیا و همکاران (۱۳۹۸) الگوی زیست‌بوم کارآفرینی در کسب و کارهای روستایی تعاون

محور را طراحی و بیان کردند که بعد سیاسی، فرهنگی- اجتماعی، تأمین مالی، بعد حمایتی و بازار اهمیت بیشتری در یک زیست‌بوم کارآفرینی دارد. در مطالعه شریف‌زاده و عبدالله‌زاده (۱۳۹۹) در خصوص زیست‌بوم نوآفرینی کشاورزی در استان گلستان مشخص شد که هفت متغیر توسعه یافتگی منطقه‌ای؛ شبکه اجتماعی نوآفرینی؛ عملکرد اجتماعی؛ قابلیت‌های کارآفرینانه نوآفرینان؛ رویدادهای فرهنگی ترویجی؛ تحقق نظام آموزش کارآفرینانه و مزیت مکانی در ترسیم زیست‌بوم نوآفرینی کشاورزی نقش دارند. در مطالعه موحدمحمدی و همکاران (۱۳۹۸) نیز مشخص شد که تقویت بخش خصوصی، حمایت از کارآفرینی مولد، توسعه فرهنگ کارآفرینی، تفکر کارآفرینانه، توجه به نقش مشاوران، تأمین فضای فیزیکی، بوم سامانه آموزش مهارت‌های کسب و کار کشاورزی، شبکه‌سازی، چهره سیاسی بازار کشور و دسترسی به منابع مالی در رشد بوم‌سامانه کارآفرینی کشاورزی نقش دارند.

صمصام‌پور و همکاران (۱۳۹۹) در تحقیقی به بررسی و تحلیل زیست‌بوم نوآوری صنعت شیلات و آبرزی‌پروری استان هرمزگان پرداختند. نتایج نشان داد زیست‌بوم مورد مطالعه یک زیست‌بوم نوپا است که برخی بازیگران آن هنوز شکل نگرفته‌اند و یا اگر هم موجود باشند نقش خود را به درستی ایفا نمی‌کنند. نتایج پژوهش علی‌آبادی و همکاران (۲۰۲۲) نشان داد که که ابعاد اکولوژیکی، اقتصادی و نهادی در یک زیست‌بوم استارت‌آپ پایدار کشاورزی اهمیت بیشتری دارند. پودل^۱ و همکاران (۲۰۲۲) در تحقیقی به رفتار کارآفرینانه

نقش مهمی در آموزش و توانمندسازی افراد داشته باشند (پودل و همکاران، ۲۰۲۲، ماتائور و هافمن، ۲۰۱۹، عزتی و همکاران، ۱۳۹۹). این زیست‌بوم‌ها می‌توانند به کارآفرینان در حوزه کشاورزی در دسترسی به منابع آموزشی، شبکه‌سازی با سایر کارآفرینان و دریافت حمایت‌های مالی و قانونی، تسهیل و انتقال دانش و فناوری، توسعه ویژگی‌های کارآفرینانه و پایداری فرهنگ و محیط‌زیست کمک کنند (شکل ۱).

بنابراین در مطالعه حاضر سعی شده است تا اثرات شکل‌گیری زیست‌بوم‌های کارآفرینی در آموزش و توانمندسازی بهره‌برداران بخش کشاورزی تحلیل گردد.

مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر از لحاظ هدف کاربردی و از نوع اکتشافی است که با رویکرد کیفی و به روش تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. انتخاب این روش به این دلایل بود: الف) بررسی و واکاوی مسئله تحقیق

گرفتند کارآفرینانی که تولید در مقیاس تجاری دارند، به صورت مداوم به مراکز تحقیقاتی مراجعه می‌کنند؛ همچنین عضو سازمان‌ها و تشکلهای اجتماعی هستند و به‌طور نسبی رفتار کارآفرینانه بالاتری دارند. در مطالعه‌ای دیگر توسط ماتائور و هافمن^۱ (۲۰۱۹) تحت عنوان نوآوری فناوری و توسعه کارآفرینی پایدار در نیجریه مشخص شد که نوآوری فناوری بر ارتقای دانش، بهبود مهارت و در نهایت توسعه کارآفرینی تأثیر می‌گذارد و می‌تواند نتیجه‌گرفت که توسعه کارآفرینی نیز می‌تواند بر نوآوری فناوری تأثیر بگذارد.

در یک جمع‌بندی می‌توان بیان کرد که زیست‌بوم‌های کارآفرینی کشاورزی، مجموعه‌ای از عوامل و نهادهایی هستند که شرایط لازم برای رشد و توسعه کارآفرینی را در بخش کشاورزی فراهم می‌کنند و از این طریق قادرند تأثیرات مثبتی بر توانمندسازی افراد یا نهادهای درگیر در آن داشته باشند. برخی از تحقیقات حاکی از آن است که زیست‌بوم‌های کارآفرینی می‌توانند

شکل ۱- مدل مفهومی تحقیق

بحث برانگیز بود؛ ب) ایجاد نظریه. زیرا که نظریه‌های ناقص و ناکافی موجود فقط برای جمعیت‌ها و نمونه‌های خاص ارائه شده‌اند؛ و ج) سنج‌های کمی و تحلیل‌های آماری سازگار و مناسب مسئله مدنظر نبوده است (کرسول، ۱۳۹۱). برای انجام روش تحلیل محتوا، داده‌ها از مجموعه متون کتبی، شفاهی و بصری به‌طور سیستماتیک جمع‌آوری و مورد تحلیل قرار می‌گیرند. به‌منظور تحلیل محتوای مصاحبه‌های صورت گرفته از نرم‌افزار MAXQDA Analytics Pro 2020 نیز بهره گرفته شد. جامعه مورد مطالعه این تحقیق، پنلی ۱۱ نفره از متخصصان موضوعی شامل اعضای هیئت‌علمی برخی دانشگاه‌های تخصصی کشاورزی کشور، متخصصان و صاحب‌نظران سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی وزارت جهاد کشاورزی و مراکز تابعه آن و کارآفرینان نوآور و فناور کشاورزی بودند. داشتن تجربه و دانش در زمینه کارآفرینی و داشتن تجربه در زمینه آموزش و توانمندسازی بهره‌برداران بخش کشاورزی از معیارهای انتخاب این افراد بود. روش نمونه‌گیری مورد استفاده به‌صورت هدفمند بود و داده‌ها تا رسیدن به نقطه اشباع نظری جمع‌آوری شد. ابزار جمع‌آوری داده‌ها مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختارمند بود و سولاتی در خصوص ویژگی‌های فردی و حرفه‌ای پاسخگویان، تحلیل وضعیت زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی و اثرات توسعه زیست‌بوم در آن گنجانده شده بود.

برای اطمینان از اعتبار نتایج تحقیق، از چهار معیار اعتبارسنجی گوبا و لینکن (Guba & Lincoln, 2005) استفاده شد. این معیارها عبارتند از: اعتبارپذیری، تعمیم‌پذیری، اطمینان‌پذیری و تأییدپذیری. برای ارزیابی اعتبارپذیری، از روش بازخورد اعضا استفاده شد. به این ترتیب که یافته‌های تحقیق در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار گرفت و آن‌ها صحت یافته‌ها

و تفسیرها را تأیید کردند. با مرور مداوم مصاحبه‌ها و استخراج حداکثری و غیر تکراری کدها، تعمیم‌پذیری به اثبات رسید. همچنین، برای بررسی اطمینان‌پذیری از نتایج، جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها تحت نظارت چند تن از کارشناسان و خبرگان آشنا موضوع تحقیق انجام شد. در نهایت، برای ارزیابی تأییدپذیری نتایج، گزارش کامل فرایند تحقیق مورد تأیید قرار گرفت. در این تحقیق، برای محاسبه پایایی مصاحبه با روش توافق درون موضوعی دو کدگذار، استفاده شد که میزان آن برابر با ۸۲/۸ درصد و حاکی از پایایی قابل قبول یافته‌ها بود.

نتایج

همانگونه که ذکر شد، نمونه‌های بخش کیفی پژوهش را ۱۱ تن از خبرگان مطلع و آگاه به حوزه کارآفرینی، کسب و کارهای نوپا و نوآور کشاورزی تشکیل داده است (جدول ۱).

بر اساس نتایج تحقیق مجموعه اثرات ناشی از توسعه زیست‌بوم کارآفرینی بر توانمندسازی کشاورزی در هشت مقوله دسته‌بندی شدند (شکل ۲). مهم‌ترین مقوله که دارای بیشترین تعداد کد استخراج شده از مصاحبه‌ها با پنل متخصصان است به ترتیب تقویت شبکه‌ها و زنجیره‌های کشاورزی با ۷۹ کد، توانمندسازی مهارتی-دانشی با ۵۴ کد، تسهیل جریان دانش و نوآوری و انتقال فناوری با ۵۳ کد بود. همچنین، دسته اثرات توسعه زیرساختی، نهادی و قانونی (۴۱ کد)، بهبود شخصیت کارآفرینانه (۳۳ کد)، بهره‌وری اقتصادی (۲۶ کد)، تامین سرمایه فعالیت‌های کارآفرینانه (۲۱ کد) و پایداری محیط‌زیستی و فرهنگی-اجتماعی (۱۳ کد) در اولویت‌های بعدی قرار گرفتند (جدول ۲).

جدول ۱- مشخصات پاسخگویان مورد مصاحبه

ردیف	کد مصاحبه	تحصیلات	رشته تحصیلی	مدت مصاحبه	حوزه فعالیت
۱	۱م	کارشناسی ارشد	علوم دام	۳۰	کارشناس/سازمان تات
۲	۲م	دکتری	مدیریت	۳۰	مدرس و متور کارآفرینی
۳	۳م	دکتری	کارآفرینی	۳۰	مدرس و متور کارآفرینی
۴	۴م	دکتری	اقتصاد کشاورزی	۳۰	هیئت علمی/دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری
۵	۵م	دکتری	بیوسیستم	۳۰	کارآفرین
۶	۶م	دکتری	کتابداری	۳۰	مدرس و متور کارآفرینی
۷	۷م	دکتری	صنایع غذایی	۳۰	هیئت علمی/دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری
۸	۸م	دکتری	بازاریابی	۳۰	هیئت علمی/دانشگاه مازندران
۹	۹م	دکتری	ترویج و آموزش کشاورزی	۳۰	هیئت علمی/سازمان تات
۱۰	۱۰م	دکتری	کارآفرینی	۳۰	مدرس و متور کارآفرینی
۱۱	۱۱م	دکتری	ترویج و آموزش کشاورزی	۳۰	هیئت علمی/دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان

جدول ۲- کدگذاری باز، زیرطبقه‌ها و طبقه‌های مستخرج تاثیر شکل گیری و توسعه زیست بوم کارآفرینی بر توانمندسازی

طبقه	زیر طبقه	کدهای اصلی
تامین سرمایه فعالیت‌های کارآفرینانه (۲۱ کد)	بهبود اعتبار و منابع مالی	تقویت اعتبار دانش بنیانی با در اختیار قراردادن منابع به صندوق‌ها
		مطالبه گری بیشتر در خصوص اعتبارات مورد نیاز توسعه کشاورزی امکان استفاده از تامین سرمایه خرد برای فعالیت کشاورزان در دسترس بودن خدمات مشاوره و راهنمایی در مسائل اعتباری بیشتر شدن تمایل به سرمایه گذاری خطرپذیر در بخش کشاورزی
توسعه زیرساختی، نهادی و قانونی (۴۱ کد)	تقویت زیرساخت‌ها و بهبود نهادی	مهیاسازی فرصت‌های تامین مالی جدید
		افزایش حجم سرمایه گذاری خطرپذیر برای کارآفرینی کشاورزی
تسهیل قانونی	تسهیل قانونی	بهبود زیرساخت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT) و دسترسی بیشتر کشاورزان به آن
		کمک به رشد و توسعه شرکت‌های فناور و دانش بنیان ایجاد امکان استفاده بیشتر از فضای اینترنت و مجازی در فعالیت‌های تولید، خدماتی و بازاریابی کشاورزی
		امکان تسهیل فرایندهای قانونی دولتی کاهش بروکراسی‌های وقت گیر و مانع

کدهای اصلی	زیرطبقه	طبقه
مقررات‌زدایی دولت		
بهبود فرایند دریافت مجوزها		
تقویت بعد حمایتی قوانین دولتی نسبت به مانع بودن این قوانین		
تسهیل اثرگذاری در سیاستگذاری‌های کلان بخش کشاورزی	سیاستگذاری اثربخش	
کمک به اصلاح روندهای قانونی و سیاستگذاری کلان مرتبط با کشاورزی و کارآفرینی کشاورزی		
شناسایی سیاست‌های پیشرفت و توسعه کشاورزی و صنعت		
کاهش دخالت دولت در فرایندهای کسب و کاری		
تسهیل پذیرش فناوری‌های کشاورزی در مراجع حمایتی		
کمک به حل چالش‌های اساسی پیش‌روی بخش کشاورزی مانند کم‌آبی و بهره‌وری	بهبود فضای کسب و کار	
تقویت مزیت‌های نسبی کشاورزی در هر منطقه		
فعال شدن آموزش‌های مستمر در زیست‌بوم		
حل مشکل درک نادرست مسئولین از مفاهیم مرتبط با زیست‌بوم		
آموزش و توانمندسازی جریان دانش		
پایدارسازی اکوسیستم کشاورزی از طریق آموزش صحیح و کمک‌گیری مطالب آموزشی	ترویج آموزش پایدار و توانمندساز	
ورود افراد با امتیازات علمی بهتری به رشته‌های دانشگاهی کشاورزی		
تأثیر بر افزایش دانش خصوصاً در حوزه‌های فناوری		
افزایش توانایی‌های کاربردی کشاورزان		توانمندسازی مهارتی-دانشی (۵۴)
مهارت‌افزایی برای استارت‌آپ‌های کشاورزی		
ارتقای مهارت‌های انسانی در دوران بعد از متوسطه		
فضای کارآفرینی روی آگاهی و دانش کشاورزان در مراحل مختلف کشت، داشت و برداشت موثر است		
مهارت کشاورزان و روستاییان به علت تسهیل جریان آموزش بهبود پیدا می‌کند	مهارت‌افزایی	
بالا رفتن سطح مهارت و شخصیت افراد تأثیرگذار در سیستم تصمیم‌ساز کشاورزی تحت تأثیر آموزش‌های اکوسیستم		
مهیا شدن امکان پیاده‌سازی آموزش‌های مهارتی تکمیلی خارج از دانشگاه		

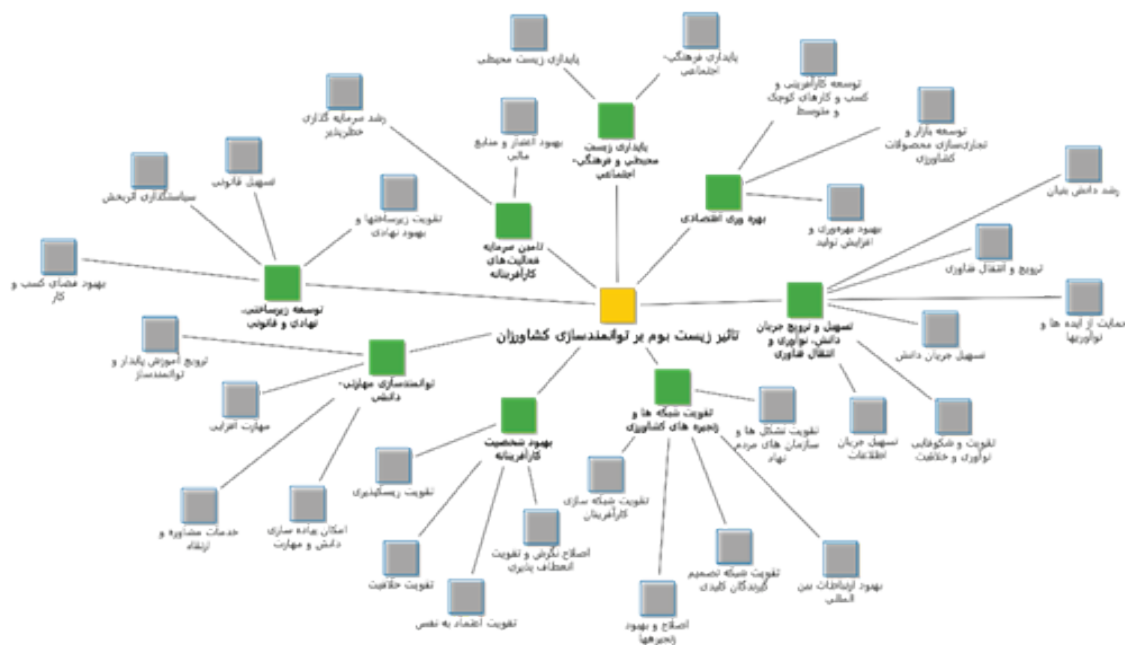
کدهای اصلی	زیرطبقه	طبقه
بهبود خدمات مشاوره در حوزه‌های حقوقی کارآفرینی کشاورزی	خدمات مشاوره و ارتقاء	
آشنا و آگاه‌سازی مدیران حوزه‌های ستادی		
انتقال تجربه کشاورزان پیشرو به سایرین		
مشاوره و ارائه تجربیات موفق به دیگران و کاهش ریسک		
امکان یادگیری از طریق تجربه برای بهره‌برداران	امکان پیاده‌سازی	دانش و مهارت
مهیا کردن امکان پیاده‌سازی آموزش‌های دانشگاهی		
ایجاد فرصت‌های برابر کارآفرینی		
القای بیشتر تفکر کارآفرینی در بین فعالان عرصه از جمله کشاورزان	تقویت ریسک‌پذیری	
ایجاد فضای کار برای نخبگان و جلوگیری از مهاجرت		
مهیا سازی امکان رشد دانش تخصصی علاقه‌مندان و کشاورزان	تقویت ریسک‌پذیری	
تقویت توانایی مواجهه با ریسک‌ها در بین فعالان نوآوری و فناوری کشاورزی		
تقویت ریسک‌پذیری در کارآفرینی کشاورزی		
افزایش وسعت دید و دوراندیشی فعالان حوزه	تقویت خلاقیت	
تکثیر روحیه خلاقیت در ذینفعان		
بهبود انگیزه فعالان بخش کشاورزی جهت انجام فعالیت‌های خلاقانه و فناورانه		
انگیزه و اعتماد به نفس بیشتر برای حرکت کارآفرینانه حتی بعد از شکست‌های قبلی	تقویت اعتماد به نفس	بهبود شخصیت کارآفرینانه (۳۳ کد)
بهبود اعتماد به نفس کشاورزان		
تقویت اعتماد به نفس بیشتر فارغ‌التحصیلان	اصلاح نگرش و تقویت انعطاف‌پذیری	
تقویت تمایل به شروع فعالیت‌های کارآفرینانه در بین دانشجویان کشاورزی		
کمک به باورهای افراد برای کارآفرین شدن جهت کمک به اکوسیستم کارآفرینی		
ارتقا انعطاف‌پذیری فعالان عرصه	کمک به رشد شخصیت کارآفرینی در بهره‌برداران کشاورزی	
کمک به باورهای افراد برای کارآفرین شدن جهت کمک به اکوسیستم کارآفرینی		
امکان بروز و ظهور استعدادها در قالب فعالیت‌های شخصی و بنگاه‌های کوچک مقیاس و یا متوسط ظهور		

کدهای اصلی	زیرطبقه	طبقه
تقویت ارتباطات شبکه‌ای کارآفرینان روستایی با سازمان‌ها کاهش شکاف بین کشاورز و دانشگاه	تقویت شبکه‌سازی کارآفرینان	
شبکه‌سازی بین کارآفرینان محلی		
شبکه‌سازی مناسب‌تر بین فعالان پیشرو عرصه کشاورزی		
مهیا سازی زمینه‌های تقویت شبکه‌سازی بهره‌برداران		
ایجاد فضای مساعد برای کشاورزان آتی		
هماهنگی و هم‌افزایی هم‌زمان حلقه‌های زیست‌بوم		
تقویت و توسعه حلقه‌های مفقوده زنجیره‌های کشاورزی مانند باشگاه‌های کارآفرینی	اصلاح و بهبود زنجیره‌ها	تقویت شبکه‌ها و زنجیره‌های کشاورزی (۷۹ کد)
حضور عناصر غیرکشاورزی و در واقع میان‌رشته‌ای‌ها یا چندرشته‌ای‌ها در عرصه کشاورزی که باعث تحول در زیست‌بوم می‌شود		
ارائه خدمات کارآفرینی و فناورانه توسط برخی از بهره‌برداران به بقیه		
تقویت برون‌سپاری بخشی از فعالیت‌های کارآفرینی		
امکان ایجاد میکرواکوسیستم‌ها یا زیست‌بوم‌های کوچک‌تر منطقه‌ای		
تقویت خوشه‌های تحقیقاتی و فناوری صنایع غذایی		
تقویت کسب و کارهای ارائه دهنده خدمات نوین مبتنی بر فناوری اطلاعات		
تسهیل و سرعت بخشی به شبکه‌سازی		
تقویت ارتباطات بین‌المللی	بهبود ارتباطات بین‌المللی	
امکان تولید محصولات باکیفیت‌تر جهت صادرات به کشورهای دیگر		
ارتباطات نظامند عناصر زیست‌بوم مانند خیران، وی‌سی‌ها، سی‌وی‌سی‌ها افزایش پیدا می‌کنند		
شبکه‌سازی مراکز خدماتی روستاها		
امکان ورود نهادهای مختلف و نقش‌آفرینی آن‌ها در کارآفرینی به وجود خواهد آمد	تقویت شبکه	
نقش‌آفرینی بیشتر مراکز رشد و تحقیقات و پارک‌های علم و فناوری در نظام تحقیقات و فناوری کشاورزی	تصمیم‌گیرندگان کلیدی	
تقویت ارتباط نظام مهندسی کشاورزی و مراکز خدمات کشاورزی		
بهبود نقش تحصیل‌کردگان کشاورزی در فرایند تولید		

کدهای اصلی	زیرطبقه	طبقه
تقویت ارتباط بین بخش دولتی و خصوصی		
درگیرسازی بیشتر مولفه‌های زیست‌بوم از جمله دانشگاه‌ها و بانک‌ها		
در مسیر کمک به کارآفرینی کشاورزی		
توجه بیشتر رسانه‌ها به کشاورزی و اهمیت آن		
تقویت انجمن‌ها، بنیادها و NGOها		
وصل کردن تشکل‌ها، انجمن‌ها و بنیادها و هم‌افزایی فعالیت آن‌ها		
تقویت شبکه نوآوران	تقویت تشکل‌ها و	
امکان نقش آفرینی بیشتر تشکل‌ها فراهم می‌شود	سازمان‌های مردم نهاد	
تقویت صندوق‌های حمایتی نوآوری، فناوری و کارآفرینی		
شناسایی و الگوسازی کارآفرینان موفق کشاورزی جهت ارائه مدل		
به سایر ذینفعان	تسهیل جریان اطلاعات	
تسهیل جریان‌های اطلاعات بازار و بهبود شفافیت‌ها		
تسهیل انتشار نتایج رویدادهای آموزشی و دسترسی کشاورز به آن‌ها		
انطباق فعالیت‌های فناورانه و کارآفرینانه مطابق با نیاز جامعه		
بسترسازی برای پرورش و ظهور و بروز استعدادها		
استفاده از علوم بین‌رشته‌ای جهت بهبود بهره‌وری	تسهیل جریان دانش	
شرکت کردن کشاورزان و علاقه‌مندان در رویدادهای کارآفرینی و نوآوری		تسهیل و ترویج جریان دانش،
ارائه آموزش‌های مکمل در کنار آموزش‌های رسمی		نوآوری و انتقال فناوری (۵۳ کد)
ارائه آموزش‌های غیرمستقیم به فعالان بخش		
ایجاد و تقویت رشته‌های بین‌رشته‌ای دانشگاهی		
تقویت جریان‌های نوآوری در کشاورزی		
کاهش ریسک فعالیت‌های نوآوران با مشاوره و آموزش		
جریان ایده‌پردازی و خلاقیت و نوآوری در بخش کشاورزی	تقویت و شکوفایی	
تسهیل می‌شود	نوآوری و خلاقیت	
برگزاری بیشتر و بهتر نمایشگاه‌ها و رویدادهای تخصصی کشاورزی		
برگزاری رویدادهای تامین مالی		

کدهای اصلی	زیرطبقه	طبقه
ترویج و انتقال فناوری		
معرفی و ترویج فناوری‌های کاربردی و قابل استفاده مطابق با شرایط موردنیاز بخش		
ایجاد و یا معرفی شدن نوآوری‌های مدیریت منابع آب		
تسهیل انتقال فناوری‌های به روز دنیا و دسترسی بهره‌برداران بخش به آن‌ها	ترویج و انتقال فناوری	
اطلاع‌رسانی پروژه‌ها و فناوری‌های ناموفق		
انتقال فناوری از منبع به کشاورزان و ذینفعان		
نفوذ دانش و فناوری در بخش کشاورزی		
مهیا سازی فرصت‌ها و رویدادهای کارآفرینی برای کشاورزان و بهره‌برداران		
کمک به توسعه کارآفرینی از طریق نهادینه کردن دانش و علم		
هدایت و راهبری نوآوری و فناوری توسط زیست‌بوم		
امکان بیشتر جهت تجاری‌سازی محصولات	حمایت از ایده‌ها و نوآوری‌ها	
حمایت از صاحبان ایده در مراکز رشد، پارک‌ها و ارگان‌های متولی		
ارائه مشاوره فرصت‌های تامین مالی		
کمک به نتیجه رسیدن ایده‌ها و نوآوری‌ها		
بالارفتن نسبت شرکت‌های دانش‌بنیان تخصصی در حوزه کشاورزی و محصولات آن‌ها به سایر حوزه‌ها (در حال حاضر این نسبت خیلی کم است)		
استفاده از روش‌های مبتنی بر دانش، به‌روز و کارآمد در تولید و فراوری کشاورزی	رشد دانش‌بنیان	
نفوذ فعالیت‌ها و مفاهیم جدید در کشاورزی مثل هوش مصنوعی		
کاهش هدر رفت و ضایعات کشاورزی به خاطر نفوذ دانش		
افزایش پرونده‌های اقتصادی به واسطه انتقال فناوری		
بهره‌وری نیازمند فناوری است و زیست‌بوم شرایط مساعد ایجاد فناوری را مهیا می‌کند	بهبود بهره‌وری و افزایش تولید	بهره‌وری اقتصادی (۲۶ کد)
کمک به مدرن شدن و از حالت سنتی خارج شدن کشاورزی		
امکان بهره‌وری بیشتر حتی در زمین‌های خرد و پراکنده کشاورزی		

کدهای اصلی	زیر طبقه	طبقه
کمک به پیدا کردن مسیر درست کارآفرینی برای کسب و کارهای کشاورزی	توسعه کارآفرینی و کسب و کارهای کوچک و متوسط	
حمایت و رشد بیشتر کسب و کارهای خرد و متوسط		
ایجاد امکان بازگشت سرمایه پروژه‌های کشاورزی		
تقویت کشاورزی قراردادی		
خلق بازار از طریق خود بهره‌برداران	توسعه بازار و تجاری‌سازی محصولات کشاورزی	
خلق بازارهای جدید و مناسب		
تسهیل فرایند بازاریابی و بازاریابی محصولات کشاورزی		
ایجاد محصولات جدید و توسعه آن‌ها		
تقویت چارچوب‌ها و قوانین حفاظت محیط‌زیستی	پایداری محیط‌زیستی	
مبتنی شدن فعالیت‌های کشاورزی بر اساس آمایش سرزمین		
ترویج و توسعه فرهنگ‌های تشویق‌کننده کارآفرینی مانند "خیریه نوآوری"	پایداری فرهنگی - اجتماعی (۱۳ کد)	
فرهنگ سازی فعالیت‌های کارآفرینانه و نوآورانه در بین کشاورزان	پایداری فرهنگی - اجتماعی	
بهبود فرهنگ و فهم زیست بوم کارآفرینی در بخش دولتی و خصوصی		

شکل ۲- شکل بندی مقولات اثرات توسعه زیست بوم کارآفرینی بر توانمندسازی بهره‌برداران بخش کشاورزی

در مجموع، نتایج تحقیق نشان داد که توسعه و فعالیت اثربخش زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی کشور منجر به تأثیرات مهمی در هشت جنبه بر روی کشاورز و در نهایت توانمندسازی آنان می‌شود:

تقویت شبکه‌های و زنجیره‌های کشاورزی: از جمله مهم‌ترین اثرات توسعه زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی، تقویت شبکه‌ها و زنجیره‌ها است (Ma-son & Brown, 2014). زیست‌بوم با ایجاد یک فضای تعاملی و تسهیل‌کننده، زمینه‌های لازم برای همکاری و مشارکت بین بازیگران مختلف بخش کشاورزی را فراهم می‌کند (Cohen, 2006). این امر می‌تواند منجر به تقویت شبکه‌سازی کارآفرینان کشاورزی شود. شبکه‌سازی کارآفرینان کشاورزی می‌تواند فرصت‌های جدیدی برای همکاری، تبادل دانش و تجربه و توسعه کسب‌وکارهای کشاورزی ایجاد کند. از طرفی زیست‌بوم کارآفرینی می‌تواند با کمک به بهبود ارتباطات و هماهنگی بین بازیگران مختلف زنجیره‌های ارزش کشاورزی، منجر به افزایش بهره‌وری و کاهش هزینه‌های تولید برای کشاورزان شده و به نوعی در توانمندسازی اقتصادی آنان نقش ایفا کند. همچنین، زیست‌بوم کارآفرینی می‌تواند با ایجاد فرصت‌های تعامل بین کشاورزان و بهره‌برداران ایرانی و سایر کشورها، زمینه‌های صادرات محصولات کشاورزی و انتقال فناوری‌های نوین را فراهم سازد. زیست‌بوم کارآفرینی می‌تواند با کمک به کشاورزان و بهره‌برداران برای دسترسی به تصمیم‌گیرندگان کلیدی، صدای آن‌ها را شنیده و مشکلات و نیازهای آن‌ها را به گوش سیاستگذاران برساند.

بهبود مهارت و دانش: اثر بعدی مهم توسعه زیست‌بوم کارآفرینی، بهبود سطح مهارت و دانش

و در نهایت توانمندسازی کشاورزان است. امروزه آموزش و مهارت‌آموزی به‌واسطه دگرگونی فناورانه، دستخوش تغییرات شگرفی شده و اتخاذ رویکردهای نوین مهارت‌آموزی را ضروری ساخته است (شریعت و همکاران، ۱۴۰۲؛ عزتی و همکاران، ۱۳۹۹). زیست‌بوم‌های کارآفرینی می‌توانند با بهره‌گیری از فناوری‌های نوین و هوشمند آموزشی و با ایجاد یک فضای تعاملی و تسهیل‌کننده، زمینه‌های لازم برای ارتقای دانش و آگاهی فعالان عرصه را فراهم کنند. پان و همکاران (۲۰۲۴) و ژانگ و همکاران (۲۰۱۸) بیان می‌کنند با تقویت زیست‌بوم کارآفرینی نوآورانه فرصت‌های شغلی جدید از جمله موارد مربوط به دیجیتال‌شدن، ایجاد می‌شود و این امر منجر به توانمندسازی جوامع محلی و روستاییان نیز خواهد شد.

تسهیل جریان دانش و نوآوری و انتقال فناوری:

یکی از عوامل مهم در توسعه کشاورزی، تسهیل و ترویج جریان دانش، نوآوری و انتقال فناوری به کشاورزان است. تیلمن (۲۰۰۶) بیان می‌کند که فعالیت کارآفرینانه کشاورزان عمدتاً منجر به استفاده از ماشین‌آلات بزرگ و صرف انرژی زیاد می‌شود اما کارآفرینانی که از نوآوری‌های فنی و فناورانه پایدار استفاده می‌کنند ضمن حفظ محیط‌زیست ارزش افزوده بالایی تولید کرده و ضروری است تا این فناوری‌ها در اختیار عموم کشاورزان قرار گیرد (Pan et al., 2024). دسترسی به فناوری‌ها می‌تواند منجر به افزایش بهره‌وری، کاهش ضایعات، بهبود مدیریت تولید و افزایش درآمد کشاورزان شود. زیست‌بوم کارآفرینی می‌تواند با ایجاد پل‌های ارتباطی بین بازیگران مختلف بخش کشاورزی، زمینه‌های لازم برای تبادل اطلاعات و دانش بین

می‌تواند زمینه سرمایه‌گذاری روی فناوری‌ها و نوآوری‌ها را بهبود بخشد (Mason & Brown, 2014).

بهبود شخصیت کارآفرینانه: در یک زیست‌بوم کارآفرینی پویا و اثربخش، مجموعه‌ای از فرصت‌های یادگیری در کنار انواع حمایت‌های مادی و معنوی از کارآفرینان، کسب و کارها، ایده‌پردازان و علاقه‌مندان وجود دارد (Pan et al., 2024; Amolo & Migiro, 2015; همکاران، ۱۳۹۹). این فرصت‌های یادگیری در کنار حمایت‌ها می‌تواند منجر به تقویت توانایی مواجهه با ریسک‌ها، افزایش وسعت دید و دوراندیشی، تکثیر روحیه خلاقیت، بهبود انگیزه، تقویت اعتماد به نفس، ارتقاء انعطاف‌پذیری و در نهایت کمک به رشد شخصیت کارآفرینی در فعالان بخش کشاورزی شود. در این زمینه میسون و براون (۲۰۱۴) معتقدند که زیست‌بوم‌های کارآفرینی اتمسفری را فراهم می‌کنند که در آن نگرش افراد نسبت به شکست تغییر پیدا می‌کند، در این فضا افراد یاد می‌گیرند به ریسک‌ها به عنوان فرصت نگاه کرده و شخصیتی پیدا کنند که پس از شکست سریعاً به دنبال موفقیت‌های بعدی قدم بردارند. پرواضح است که فعالان بخش کشاورزی همواره با ریسک‌های مختلفی مانند ریسک‌های بازار، ریسک‌های فناوری و ریسک‌های طبیعی مواجه هستند.

بهره‌وری اقتصادی: یک زیست‌بوم کارآفرینی مؤثر نقشی حیاتی در پیشبرد رشد و توسعه اقتصادی، به‌ویژه در بخش کشاورزی ایفا می‌کند. با ترویج نوآوری، کارآفرینی و بهره‌وری، یک زیست‌بوم می‌تواند کشاورزی را به یک صنعت مدرن و پررونق تبدیل کرده و از این طریق درآمد

آن‌ها را فراهم کرده و نقش مهمی در تسهیل و ترویج جریان دانش، نوآوری و انتقال فناوری به کشاورزان ایفا کند. از طرفی زیست‌بوم کارآفرینی با ایجاد فضایی حمایت‌کننده و تشویقی، زمینه‌های لازم برای تقویت و شکوفایی نوآوری و خلاقیت در بخش کشاورزی را ایجاد می‌کند. این زیست‌بوم به عنوان یک سیستم ترویج فناوری عمل می‌کند (Mason & Brown, 2014) و به اشتراک‌گذاری دانش فنی و تجارب کشاورزان را ترویج می‌کند. از طریق این فرآیند، کشاورزان به بهره‌مندی از فناوری‌های جدید و به‌روز دست پیدا می‌کنند.

توسعه زیرساختی، نهادی و قانونی: زیست‌بوم کارآفرینی اثربخش و پویا نیازمند زیرساخت‌های مناسب و نهادهای کارآمد است. این زیرساخت‌ها شامل زیرساخت‌های فیزیکی، زیرساخت‌های مالی و زیرساخت‌های آموزشی است. نهادهای کارآمد نیز شامل نهادهای دولتی، نهادهای خصوصی و نهادهای مدنی است که هر یک بنابر وظیفه، نقش‌آفرینی مجزایی در زیست‌بوم کارآفرینی برعهده دارند. تقویت زیرساخت‌ها و بهبود نهادی می‌تواند منجر به کاهش هزینه‌های تولید، افزایش دسترسی به منابع و بهبود بهره‌وری شود. این امر می‌تواند فضای کسب‌وکار را برای کشاورزان بهبود بخشد و زمینه‌های لازم برای ایجاد و توسعه کسب‌وکارهای جدید را فراهم کند (Pan et al., 2024; Aliabadi et al., ۲۰۲۲; عزتی و همکاران، ۱۳۹۹). از طرفی یک زیست‌بوم کارآفرینی اثربخش می‌تواند با بهره‌گیری از اهرم‌های تأثیرگذار خود، موجب اصلاح قوانین موجود و سیاست‌گذاری مناسب‌تر برای بخش کشاورزی شود. همچنین در یک زیست‌بوم کارآفرینی دسترسی و موجود بودن سرمایه برای شروع فعالیت‌ها بیشتر بوده و این امر

کشاورزان را نیز بهبود ببخشد. همان‌گونه که پان و همکاران (۲۰۲۴) معتقدند تغییر در شرایط اقتصادی جهان، منجر به بروز انقلاب‌های فناوری شده است و برای نقش‌آفرینی بیشتر در این اقتصاد باید از نوآوری‌ها و خلاقیت‌های فنی در بخش کشاورزی بهره برد. در یک زیست‌بوم مبادله ایده‌ها، دانش و منابع بین کشاورزان، محققان و کارآفرینان تسهیل می‌شود و این امر راه را برای توسعه و پذیرش فناوری‌های جدید، مانند کشاورزی دقیق، شیوه‌های کشاورزی پایدار و محصولات کشاورزی با ارزش‌افزوده، هموار می‌کند. خان (۲۰۱۵) معتقد است که برای تقویت بازار روستایی و کشاورزی باید فعالیت‌های نوآورانه کارآفرینی در بستر جامعه شکل بگیرد. پیشرفت‌های فناوری ناشی از نوآوری منجر به افزایش بهره‌وری شده و در کنار دسترسی به بازارهای جدید و تنوع بخشیدن به اقتصاد کشاورزی، رشد درآمد و معیشت پایدار کشاورزان را تسهیل می‌کند.

پایداری محیط‌زیستی و فرهنگی - اجتماعی:

هرگونه پیشرفت و توسعه بدون در نظر گرفتن مسائل محیط‌زیستی نمی‌تواند پایدار باشد. یک زیست‌بوم کارآفرینی که نقش و وظیفه خود را به نحو احسن انجام می‌دهد حتی منجر به تقویت چارچوب‌ها و قوانین حفاظت محیط‌زیستی نیز می‌شود. از طرفی همان‌گونه که توحیدیان‌فر و رضایی‌مقدم (۲۰۱۹) بیان کرده‌اند، کشاورزانی که در کارآفرینی نوآورانه شرکت می‌کنند، به احتمال زیاد شیوه‌های کشاورزی پایدارتری را اتخاذ می‌کنند. همچنین، با وجود تشکلهای و سازمان‌های مردم‌نهاد قوی اراده جهت پیگیری تصویب یا اصلاح قوانینی برای کاهش آلودگی آب و هوا، حفاظت از منابع طبیعی و مدیریت زباله‌های

کشاورزی بیشتر می‌شود. در نهایت باید ذکر شود که زیست‌بوم‌های کارآفرینی به خودی خود شکل‌گیری و توسعه پیدا نمی‌کنند. برای خلق و توسعه چنین زیست‌بوم‌هایی حمایت‌های دولتی در کنار برنامه‌ریزی مدون و هماهنگ مورد نیاز است و همان‌گونه که میسون و براون ذکر کرده‌اند «شما نمی‌توانید چیزی را از هیچ چیز خلق کنید» (Mason & Brown, 2014). نخست، دولت باید مشوق‌ها و اقدامات حمایتی برای ایجاد فضای مساعد برای نوآوری و کارآفرینی را اتخاذ کند. به‌منظور ترویج مؤثر تأثیر مثبت نوآوری و کارآفرینی و توسعه اقتصادی کشاورزی و مناطق روستایی، ایجاد یک محیط خارجی خوب و رفع موانع و تنگناهای نوآوری و کارآفرینی بسیار مهم است (Pan et al., 2024). نکته دیگر این است که دولت باید نوآوری و کارآفرینی را در مناطقی که روستایی و کشاورزی هستند، تقویت کند و یک نظام آموزش نوآوری و کارآفرینی متمایز ایجاد کند. این اقدامات به‌صورت تصاعدی منجر به شکل‌گیری زیست‌بوم‌های کارآفرینی اثربخش و پویا خواهد شد که این امر به نوبه خود زمینه را برای توانمندسازی کشاورزان و بهره‌برداران بخش کشاورزی فراهم می‌آورد. تسهیل مشارکت ذینفعان در شکل‌گیری زیست‌بوم اقدام مناسبی خواهد بود که منجر به توانمندسازی بهره‌برداران کشاورزی خواهد شد. این مشارکت در تمامی ابعاد قانونگذاری و تدوین برنامه‌ها، ارائه حمایت‌های اعتباری و غیراعتباری و ... قابل پیگیری است. البته همان‌گونه که شریعت و همکاران (۱۴۰۲) ذکر کرده‌اند باید توجه نمود که فرایند مشارکت ذینفعان باید هم‌زمان با ارتقای آگاهی عمومی و ارائه مشوق‌ها برای ذینفعان شکل بگیرد. مساله

بعدی اجتناب از اقدامات جزیره‌ای است. در فضای یک زیست‌بوم، اقدامات مقطعی و یا نقطه‌ای منجر به رشد و توسعه زیست‌بوم نخواهد شد و بنابراین در فرایندهای سیاست‌گذاری و اجرا باید دید کل‌نگرانه و سیستمی داشت (Brown et al., 2014).

توصیه‌های کاربردی

✓ با کمک به رشد و توسعه تشکلهای سازمان‌های مردم‌نهاد زمینه تقویت شبکه‌ها و زنجیره‌های کشاورزی فراهم شود چراکه این تشکلهای می‌توانند با داشتن قدرت چانه‌زنی منافع کشاورزان را بهتر برآورده سازند.

✓ خدمات مشاوره‌ای و آموزشی توسط عناصر و تشکلهای دهندگان زیست‌بوم کارآفرینی به کشاورزان و بهره‌برداران ارائه شود. این امر در کنار ارائه انواع حمایت‌ها برای پیاده‌سازی دانش و مهارت‌های یاد گرفته شده، منجر به توسعه کسب‌وکارهای کشاورزی و در نهایت کارآفرینی خواهد شد.

✓ با ایجاد پل‌های ارتباطی بین بازیگران مختلف بخش کشاورزی و مراکز تحقیقاتی و فناوری، زمینه‌های لازم برای ترویج و انتقال فناوری‌های

نوین به کشاورزان ایجاد شود. ✓ سازمان‌ها و ارگان‌های متولی با ایجاد و بهبود زیرساخت‌هایی مانند حمل‌ونقل، ارتباطات، و ایجاد فرصت‌های دسترسی به سرمایه و تسهیل دریافت آن زمینه اثرگذاری بیشتر زیست‌بوم بر توانمندسازی بهره‌برداران کشاورزی را ایجاد نماید. ✓ مولفه‌های زیست‌بوم کارآفرینی مانند دانشگاه‌ها، پارک‌های علم و فناوری، مراکز رشد و نوآوری و صندوق‌های حمایتی با فراهم کردن آموزش‌های مناسب و ایجاد شبکه‌های حمایتی، به فعالان بخش کشاورزی کمک کند تا ضمن دوراندیشی، حفظ روحیه خلاقیت، و اعتماد به نفس، توانایی مواجهه با این ریسک‌ها را تقویت کنند.

✓ تشویق به استفاده از فناوری‌های جدید مانند کشاورزی دقیق و شیوه‌های تولید پایدار در کنار برنامه‌های آموزشی و ترویجی و تشویقی برای بهبود بهره‌وری در دستور کار متولیان قرار گیرد. ✓ با ترویج و توسعه فرهنگ‌های تشویق‌کننده کارآفرینی مانند «خیریه نوآوری» ضمن حمایت از فعالیت‌های نوآورانه و کارآفرینانه، به ایجاد انگیزه برای کشاورزان برای نوآوری و کارآفرینی کمک

فهرست منابع

- ۱- انتظاری، ی. ۱۳۹۷. زیست‌بوم کارآفرینی نوآورانه: الگوی عمومی و پیام‌هایی برای ایران. توسعه کارآفرینی. ۱۱(۱)، ۲۱-۴۰.
- ۲- حسینی‌نیا، غ. ح.، علی‌آبادی، و. و عطایی، پ. ۱۳۹۸. طراحی الگوی زیست‌بوم کارآفرینی در کسب‌وکارهای روستایی تعاون‌محور. توسعه کارآفرینی. ۱۲(۳)، ۳۴۱-۳۶۰.
- ۳- سازمان برنامه و بودجه کشور. ۱۳۹۷. بخشنامه بودجه سال ۱۳۹۸ کل کشور به انضمام پیوست‌ها. مرکز اسناد، مدارک و انتشارات.
- ۴- شریعت، ر.، سخدری، ک. و لاریجانی، م. ۱۴۰۲. طراحی الگوی همسویی ذینفعان نهادی با هدف مهارت‌افزایی، به‌منظور توسعه کارآفرینی پایدار. مهارت‌آموزی. ۴(۴۴)، ۷-۳۰.
- ۵- شریف‌زاده، م. ش. و عبدالله‌زاده، غ. ۱۳۹۹. زیست‌بوم نوآفرینی کشاورزی در استان گلستان. علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران. ۱۶(۱)، ۱-۲۲.
- ۶- صمصام‌پور، ص.، شاه‌منصوری، ا.، چراغعلی، م. ح. و سهرابی، ط. ۱۳۹۹. بررسی و تحلیل زیست‌بوم نوآوری صنعت شیلات

- و آبرزی‌پروری استان هرمزگان. بوم‌شناسی آبرزیان. ۱۰(۳)، ۸۲-۹۹.
- ۷- کرسول، ج.د. ۱۳۹۱. پوشش کیفی و طرح پژوهش: انتخاب از میان پنج رویکرد. ترجمه حسن دانایی‌فرد و حسین کاظمی. تهران: صفار. چاپ دوم.
- ۸- کیخا، ا.، و عزتی، م. ۱۴۰۰. شناسایی عوامل بازدارنده توسعه زیست‌بوم کارآفرینی دانشگاه کارآفرین. مدیریت نوآوری. ۱۰(۲)، ۵۵-۸۴.
- ۹- موحدمحمدی، ح.، معتمدی‌نیا، ز.، رضوانفر، ا.، علم بیگی، ا. و مهدی‌زاده، ح. ۱۳۹۸. مدل سرعت بخش رشد بوم‌سامانه کارآفرینی کشاورزی دانشگاهی از دیدگاه خبرگان کسب و کارهای نوپا. پژوهش مدیریت آموزش کشاورزی. ۵۰(۵)، ۳۹-۵۹.
- ۱۰- مؤمنی هلالی، ه.، عباسی، ع.، و صدیقی، ح. ۱۴۰۰. توسعه کسب و کارهای روستایی در پرتو زیست‌بوم کارآفرینی. مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی. ۸(۱)، ۱۷-۳۰.
- ۱۱- میثمی، ا.م.، الیاسی، ق.، دهکردی، ع.، و حجازی، س.ر. ۱۳۹۶. ابعاد و مؤلفه‌های اکوسیستم کارآفرینی فناورانه در ایران. فصلنامه مدیریت توسعه فناوری. ۵(۳)، ۹-۴۲.
- ۱۲- عزتی، ن.، امیدی نجف‌آبادی، م.، و میردامادی، س.م. ۱۳۹۹. شناسایی ابعاد مؤثر بر توسعه زیست‌بوم کارآفرینی کشاورزی بر اساس دیدگاه کارشناسان ترویجی. مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی. ۷(۳)، ۳۵-۵۰.
- ۱۳- کوثری، س. و سبزه‌پرور، ع. ۱۳۹۹. عصر زیست‌بوم‌ها حرکت به سوی آینده‌های به هم پیوسته. مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور. تهران: مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور. چاپ اول.
- ۱۴- ولیان، ع. و طاهری کلانی، ج. ۱۴۰۰. زیست‌بوم نوآوری (سیاست‌گذاری نوآوری با رویکرد سیستم پیچیده). تهران: ادیبان روز. چاپ اول.
- 15- Aliabadi, V., Ataei, P., and Gholamrezai, S. 2022. Identification of the relationships among the indicators of sustainable entrepreneurial ecosystems in agricultural startups. *Journal of Innovation & Knowledge*, 7(4), 100245.
- 16- Amolo, J., and Migiros, S.O. 2015. An entrepreneurial flair development: the role of an ecosystem. *Problems and perspectives in management*. 13(2), 495-505
- 17- Audretsch, D.B., Cunningham, J.A., Kuratko, D.F., Lehmann, E.E., and Menter, M. 2019. Entrepreneurial ecosystems: economic, technological, and societal impacts. *The Journal of technology transfer*, 44, 313-325.
- 18- Autio, E., Kenney, M., Mustar, P., Siegel, D.S., and Wright, M. 2014. Entrepreneurial innovation: The importance of context. *Research Policy*, 43(7), 1097-1108.
- 19- Brown, R. Mason, C., and Mawson, S. 2014. Increasing the vital 6%: Designing effective public policy to support high growth firms, National Endowment for Science Technology & Arts (NESTA), London. Download from: http://www.nesta.org.uk/sites/default/files/working_paper_increasing_the_vital_6_percent.pdf
- 20- Cohen, B. 2006. Sustainable valley entrepreneurial ecosystems. *Business strategy and the Environment*, 15(1), 1-14.
- 21- Cunningham, J.A., Menter, M., and O’Kane, C. 2018. Value creation in the quadruple helix: A micro level conceptual model of principal investigators as value creators. *R&D Management*, 48(1), 136-147.
- 22- Fredin, S., and Lidén, A. 2020. Entrepreneurial ecosystems: towards a systemic approach to en-

- trepreneurship?. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 120(2), 87-97.
- 23- Guba E., and Lincoln Y. 2005. Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences, Revisited. *The sage Handbook of Qualitative Research*, 4(2), 97-128.
- 24- Khan, I.M. 2015. Fostering rural innovative entrepreneurship for economic development. Available at: SSRN 2558416.
- 25- Kuratko, D.F. 2017. *Entrepreneurship: Theory, process, & practice*. Mason: Cengage Learning.
- 26- Mason, C., and Brown, R. 2014. Entrepreneurial ecosystems and growth-oriented entrepreneurship. Final report to OECD, Paris, 30(1), 77-102.
- 27- Mathauer, M., and Hofmann, E. 2019. Technology adoption by logistics service providers. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 49(4), 416-424.
- 28- Overholm, H. 2015. Collectively created opportunities in emerging ecosystems: the case of solar service ventures. *Technovation*, 39, 14-25.
- 29- Pan, Y., Zhang, S., and Zhang, M. 2024. The impact of entrepreneurship of farmers on agriculture and rural economic growth: Innovation-driven perspective. *Innovation and Green Development*, 3(1), 100093.
- 30- Poudel, S., Gairhe, S., Bhatta, A., Lamichhane, J., Aryal, K., and Subedi, S. 2022. Economics of production and marketing of fish in Dang district of Nepal. *Journal of Agriculture and Natural Resources*, 5(1), 63-72.
- 31- Stam, F.C., and Spigel, B. 2016. Entrepreneurial ecosystems. USE Discussion paper series, 16(13).
- 32- The National Women's Business Council (NWBC). 2017. Accelerating the Future of Women Entrepreneurs–The Power of the Ecosystem. Annual Report, 31 dec 2017. Retrieved from: <https://b2n.ir/nwbc.gov>
- 33- Tilman, D., Hill, J., and Lehman, C. 2006. Carbon-negative biofuels from low-input high diversity grassland biomass. *Science*, 314, 1598–1600. <https://doi.org/10.1126/science.1133306>
- 34- Tohidyan Far, S., and Rezaei-Moghaddam, K. 2019. Multifunctional agriculture: An approach for entrepreneurship development of agricultural sector. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 9, 23. <https://doi.org/10.1186/s40497-019-0148-4>
- 35- Volkmann, C., Fichter, K., Klofsten, M., and Audretsch, D.B. 2021. Sustainable entrepreneurial ecosystems: An emerging field of research. *Small Business Economics*, 56(3), 1047-1055.
- 36- Zhang, Q., Gui, L., You, Z., and Zhang, J. 2018. Farmers' entrepreneurship and innovation based on “double creation”. *Agricultural Outlook*, 14, 30–33